

IV. ARTYKUŁY RECENZYJNE

SZYMON OLSZANIEC

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska

Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

e-mail: so@umk.pl

<https://orcid.org/0000-0003-1980-2081>

Diocensis Ponticae habet provincias numero VII – uwagi o monografii diecezji Pontu w IV–VII wieku n.e.

Łukasz Smorczewski,

Administracja diecezji Pontu w późnym Cesarstwie Rzymskim,

Poznań 2019, ss. 265

Administracja i struktury późnego Cesarstwa Rzymskiego stanowią nurt w historiografii, który cieszy się w XXI wieku zainteresowaniem polskich badaczy¹. Mieści się w nim także recenzowana praca, poświęcona diecezji Pontu². Stanowi ona monografię „podoktorską”, co znaczy, że podstawą książki była rozprawa doktorska Łukasza Smorczewskiego napisana pod kierunkiem prof. Jana Prostko-Prostyńskiego w Instytucie Historii UAM w Poznaniu.

¹ J. Wiewiorowski, *Stanowisko prawne rzymskich dowódców wojsk prowincjonalnych – duces w prowincjach Scythia Minor i Moesia Secunda*, Poznań 2007; idem, *Sądownictwo późnorzymskich wikariuszy diecezji*, Poznań 2012; idem, *The Judiciary of Diocesan Vicars in the Later Roman Empire*, Poznań 2015; S. Olszaniec, *Prefektura praetorio Italii, Illyrikum i Afryki (312–425 n.e.)*, Toruń 2014. Jeszcze w latach 80. XX wieku krytycznie wypowiadał się o perspektywach takich badań nad administracją sam Moses Finley (*Ancient History. Evidence and Models*, London 1985).

² Recenzowana praca została zauważona przez periodyk „Byzantinische Zeitschrift”, por. P. Filipczak, *Besprechung von: Łukasz Smorczewski, Administracja diecezji Pontu w późnym Cesarstwie Rzymskim. Bibliotheca Classica et Byzantina*, vol. II. Poznań, Instytut Historii UAM 2019, pp. 265, ISBN 978-83-66355-08-8, „Byzantinische Zeitschrift” 2021, nr 114, s. 1433–1439.

We Wstępie autor formułuje cel badawczy, jakim jest przedstawienie kompleksowego studium poświęconego administracji diecezji Pontu z wykorzystaniem wszelkich dostępnych rodzajów źródeł. Następnie omawia strukturę pracy i kreśli ramy chronologiczne, tj. od panowania Dioklecjana (284–305 n.e.), do objęcia władzy przez Herakliusza (610 r. n.e.), który według Smorczewskiego zapoczątkował wygaszanie dotychczasowej formy administrowania imperium na rzecz zmilitaryzowanych okręgów, zwanych później temami (s. 11). We Wstępie znajdziemy również charakterystykę dotychczasowej literatury poświęconej administracji w wiekach III–VII n.e. oraz źródeł, z uwzględnieniem źródeł normatywnych z epoki. Monografia zaopatrzona jest też w bibliografię, obejmującą źródła literackie, epigraficzne, papirologiczne, numizmatyczne i prawnicze oraz opracowania, a także zestawienie skrótów i indeks osobowy.

Praca została podzielona na trzy rozdziały. Pierwszy poświęcony jest powstaniu diecezji, kolejnego (po prowincjach) szczebla administracji cywilnej cesarstwa. W drugim autor szczegółowo omawia kwestie administracji diecezji Pontu między IV a VII wiekiem, a w trzecim uwagę poświęca kompetencjom zwierzchników diecezji Pontu i budowie ich *officium*.

Rozdział I zatytułowano „Utworzenie diecezji – terytorialnej jednostki administracyjnej w okresie późnego Cesarstwa Rzymskiego”. Autor słusznie zauważa, że termin „diecezja”, który w okresie późnego Cesarstwa Rzymskiego oznaczał drugi stopień organizacji terytorialnej cesarstwa, nie został użyty po raz pierwszy w dziejach, lecz ma o wiele dłuższą historię – już w czasach hellenistycznych używano go na oznaczenie okręgów sądowych bądź mniejszych jednostek administracyjnych (s. 21–24)³.

W kwestii powstawania diecezji w okresie późnego cesarstwa autor uważa, że ten element nowego „ładu prawno-instytucjonalnego” pojawił się raczej w wyniku „długofalowego procesu niż pojedynczego aktu prawnego” (s. 20). Nawiązuje też do dyskusji trwającej w światowej nauce od czasów Gothofredusa i do pytania, czy wikariusze (zwierzchnicy diecezji) są tożsami z *agentes vices praefecti praetorio* (dalej: *a.v.p.p.*). Ciekawie referuje dyskusję na ten temat, by ostatecznie przychylić się do sądu, iż *a.v.p.p.* byli jedynie ekstraordynaryjnymi reprezentantami prefektów *praetorio*, którym prefekci przekazywali swoje kompetencje w odniesieniu do określonego obszaru. Próbując ustalić, kiedy pojawiła się regularna organizacja diecezjalna na terenie cesarstwa, Smorczewski deklaruje się (s. 52) jako zwolennik poglądów Karla L. Noethlichtsa, który uważał, iż nie należy jej wiązać z czasami panowania

³ O diecezjach jako okręgach jurydycznych: Ch. Hugoniot, *Les légats du proconsul d'Afrique à la fin du IVe siècle et au début du Ve ap. J.-C. à la lumière des sermons et lettres d'Augustin* [w:] C. Khanoussi, P. Ruggieri, S. Vismara (red.), *L'Africa Romana. Atti del XIV convegno di studio, Sassari, 7–10 dicembre 1998*, t. 3, Roma 2000, s. 2068–2069. Na pozostałe znaczenia terminu *dioecesis* zwraca uwagę P. Filipczak, *Besprechung von: Lukasz Smorczewski, Administracja...*, s. 1433–1434.

Dioklecjana, lecz z rządami cesarza Konstantyna I na zachodzie w latach 312–314 (s. 54, 56), zaś na wschodnią część cesarstwa sieć diecezji została rozciągnięta dopiero po pokonaniu Licyniusza w 324 r.⁴ Dla Smorczewskiego *terminus ante quem* oznacza zakończenie I Soboru Nicejskiego (s. 58). Osąd ten w czasach, gdy wystąpił z nim Noethlichts, był wręcz rewolucyjny, ale i obecnie ma wielu zwolenników⁵. Według mnie jeśli chodzi o powstanie diecezji, należy brać pod uwagę dwa okresy: do 305 r., czyli panowanie Dioklecjana, albo po 312 r., tj. stabilizacja władzy Konstantyna na zachodzie, po bitwie na moście Mulwijskim. Trudno zakładać, że głębokie reformy administracyjne zostały przeprowadzone w latach 306–312, gdy Konstantyna (i innych panujących) zajmowała głównie walka o władzę⁶. Publikacja nowo odkrytych fragmentów inskrypcji z Afrodyzji (Karia), zawierającej tekst *Edictum de pretiis* Dioklecjana, jest poważnym argumentem za powstaniem diecezji (nawet na wschodzie), za rządów właśnie tego cesarza⁷. Powyższy przykład

⁴ K.L. Noethlichts, *Zur Entstehung der Diözesen als Mittelinstanz des spätrömischen Verwaltungssystem*, „Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte” 1982, nr 31, s. 75: po raz pierwszy wikariusze pojawiają się w Kodeksie Teodozjańskim w ustawie datowanej na 314 r.; s. 77: diecezje pojawiają się w Kodeksie Teodozjańskim dopiero w ustawie z 330 r. Podobnie: J. Migl, *Die Ordnung der Ämter. Prätorianerpräfektur und Vikariat in der Regionalverwaltung des Römischen Reiches von Konstantin bis zur Valentinianischen Dynastie*, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien 1994, s. 63, 68: diecezje pojawiły się po 312 r.

⁵ Ch. Kelly, *Bureaucracy and Government* [w:] N. Lenski (red.), *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge 2007, s. 185; A. Gkoutzioukostas, *The Reforms of Constantine the Great in the Provincial Administration: A Critical Approach to the Conclusions of Modern Research*, „Byzantina” 2015–2016, nr 34, s. 102, 108: początek organizacji diecezji należy wiązać z 314 r.

⁶ Sekwencja wydarzeń w tych latach jest następująca: 25 lipca 306 r. Konstantyn zostaje ogłoszony Augustem w Eburacum, w sierpniu 306 r. jego pozycja zostaje uznana przez Galeriusza; także w sierpniu 306 r. Sewer zostaje Augustem; 28 października 306 r. Maksencjusz ogłasza się cesarzem w Rzymie; początek 307 r.: Sewer maszeruje na Rzym, wyprawa jest nieudana i ostatecznie wycofuje się do Rawenny; marzec–kwiecień 307 r.: Sewer abdykuje w Rawennie; 306 lub 307 r.: kampania Galeriusza przeciwko Sarmatom; lato 307 r.: Galeriusz maszeruje na Italię; późne lato 307 r.: Konstantyn ponownie ogłoszony Augustem przez Maksymiana, ślub Konstantyna z Faustą, córką Maksymiana; wrzesień 307 r.: śmierć Sewera; 308 r.: nieudana próba usunięcia Maksencjusza przez Maksymiana; lata 308–310: uzurpacja L. Domicjusza Aleksandra na terenie Afryki i Sardynii; 308 r.: walki Galeriusza z Karpami; listopad 308 r.: zjazd w Karnutum – Licyniusz Augustem. W omawianym okresie Konstantyn prowadził co najmniej kilka kampanii: jesienią 306 r. lub na początku 307 r. oraz latem 310 r. – kampanie przeciwko Frankom, 308 r. – kampania przeciwko Brukterom; 8 października 312 r. – bitwa na moście Mulwijskim: śmierć Maksencjusza, Konstantyn zostaje panem Italii. Por. D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 2004, s. 298–303.

⁷ Nowe fragmenty inskrypcji opublikowali A. Chaniotis, T. Fujii, *A New Fragment of Diocletian's Currency Regulation from Aphrodisias*, „The Journal of Roman Studies” 2015, nr 105, s. 228. Inskrypcja potwierdza istnienie diecezji i prawdopodobnie *rationalis* diecezji Asiana: „[- - - - - d]iocesi hac ratio- [ne - - - - -]”. Zwracam uwagę, że publikację tę autor też mógł uwzględnić w swoich rozważaniach, gdyż jego monografia ukazała się w 2019 r. Por. M. Crawford, *Diocletian's Edict on*

ilustruje, jak trzeba być ostrożnym, zajmując się historią administracji późnego cesarstwa⁸.

Autor zgadza się też z poglądami Joachima Migla wyrażonymi w 1994 r., iż trzeci, najwyższy stopień organizacji prowincjonalnej cesarstwa, czyli prefektury, pojawił się dopiero w latach 60. i 70. IV wieku, zaś regionalizacja dokonała się w oparciu o diecezje⁹ (s. 58–59). Z tego powodu przywołuje współczesne badania Andreasa Gkoutzioukostas¹⁰ (s. 59). Potwierdzeniem tezy o bezpośrednim zwierzchnictwie prefektów nad diecezjami jest też dla autora konstytucja *Sirm.*, 4 z 335r. (= *CTh.*, XVI. 8. 5 + XVI. 9. 1) adresowana do prefekta *praetorio* Afryki Feliksa. Co ciekawe, przyjęcie tych założeń nie sprawia, iż autor odrzuca argumentację badaczy, którzy uznają, że powstanie regionalnych prefektur dokonało się jeszcze w czasach Konstantyna. Używa tu dość zaskakującego argumentu, iż stworzone przez Konstantyna prefektury były efemeryczne i rozsypały się po śmierci tego cesarza (s. 59)¹¹.

Maximum Prices at the Civil Basilica in Aphrodisias, Wiesbaden 2023, s. 127–131 (tej pozycji, rzecz jasna, nie mógł uwzględnić).

⁸ Już po opublikowaniu inskrypcji z Afrodyzji do kwestii powołania wikariatów powracał Laurent J. Cases (*Language and Administrative Structures. The Vicarii under Diocletian and Constantine*, „Historia” 2019, nr 68, s. 353–367), który kolejny raz podsumował dyskusję naukową na ten temat. Cases dokładnie przedstawił i sklasyfikował sposoby argumentacji badaczy zajmujących się tą tematyką (s. 355–356). Szczególne miejsce w jego rozważaniach zajmuje ewidencja dotycząca kryzysu donatystycznego w Afryce. Cases zauważył zmianę w powoływaniu wikariuszy przez Konstantyna w porównaniu do rządów Dioklecjana. Odtąd mieli być powoływani tylko na rok (s. 356, 361). Łączył też powołanie wikariuszy z reformą *vices sacra* dokonaną przez Konstantyna w latach 312–314, dochodząc do wniosku, iż wikariuszy powołano na zachodzie w latach 312–313, zaś na wschodzie przyjął ich cesarz Licyniusz po pokonaniu Maksymina Daji. Dalej (s. 356) autor ten twierdził, że kolejną formą rozszerzania kompetencji wikariuszy było mianowanie ich *comites provinciarum*, co dokonało się w 326 r. Moim zdaniem jednak powoływanie *comites provinciarum* nie jest przejawem normalizacji sytuacji na danym obszarze, ale wskazuje na to, że sytuacja wymagała od cesarza umieszczenia na danym terytorium nadzwyczajnego reprezentanta. Muszę też zwrócić uwagę, że Cases wnioskował tylko na podstawie materiału dotyczącego jednej diecezji, ale konkluzję rozciągał na całą administrację. Do roli wikariuszy w sądownictwie na terenie Afryki na początku IV wieku nawiązał też w kolejnym studium: L.J. Cases, *Tensions and Jurisdictional Accommodations in Africa in the Reign of Gratian. Vicarii, Proconsuls and the Jurisdiction over the Province of Africa Proconsularis*, „Latomus” 2021, nr 80, s. 519. Nie odnosił się jednak w swoich tekstach do publikacji Chaniotisa i Fuijiego z 2015 r. Trudno wymagać od niego cytowania pracy: J. Wiewiorowski, *Sądownictwo...*, s. 45, 50–69, ale muszę zwrócić uwagę, że w żadnym z tych artykułów nie znalazłem w dołączonej bibliografii pracy: J. Wiewiorowski, *The Judiciary of Diocesan Vicars...*, Poznań 2015, szczególnie uwag autora na s. 46, 52–73 na ten temat (por. s. 62: „agentes vices praefectorum praetorio, whose competences were becoming clearly delineated, began to be called vicarii in the wake of the tendency to shorten titles”, i dalej: „the title of vicarius became widespread relatively fast”) ani dyskusji z tezami tego badacza.

⁹ J. Migl, *Die Ordnung der Ämter...*, s. 140–152.

¹⁰ A. Gkoutzioukostas, *The Reforms...*, s. 108.

¹¹ Prefektury regionalne nie przestały jednak istnieć: por. A.H.M. Jones, *Collegiate Prefectures*, „The Journal of Roman Studies” 1964, nr 54, s. 87–88.

Następnie autor przechodzi do *Laterculus Veronensis* (*Listy Werońskiej*). Datacja tego arcyważnego dokumentu dzieli historyków co najmniej od czasów Theodora Mommsena, który uważał, że powstała ona ok. 297 r. Współcześnie po długiej dyskusji historycy doszli do wniosku, że powstanie *Listy* należy datować na lata 314–315. Autor przychyliła się do tego sądu, jednak zastrzega, że nie jest ona dokumentem homogenicznym (s. 79). To dobrze, bowiem wokół *Listy* jest nadal sporo pytań i niejasności dotyczących jej datacji i nie wystarczy powiedzieć, że była ona gotowa latem 314 r.¹²

Smorczewski odnosi się też do kwestii komesów diecezjalnych pojawiających się w źródłach epigraficznych i normatywnych, szczególnie w pierwszej połowie IV wieku (316–337/340). Uznaje ich za równoznacznych pod względem rangi z wikariuszami. Szkoda, że nie zatrzymuje się dłużej nad tą problematyką, gdyż ich obecność może być właśnie argumentem za tezą o prowizoryczności administracji, bądź – jak chciał tego wiele lat temu Otto Seeck – o konieczności przywrócenia na terenie danej diecezji porządku¹³. W omawianym okresie zwłaszcza diecezja Hiszpanii wymagała takich działań¹⁴.

W odniesieniu do *Listy Werońskiej* autor prezentuje kilka oryginalnych, w moim odczuciu, koncepcji. Kontrowersje dotyczące datacji tego dokumentu wynikają m.in. z umieszczenia informacji sugerujących podział prowincji Paflagonia (*Paphlagonia nunc in duas divisa*) oraz Armenii (*Armenia minor (nunc et maior addita)*). W przypadku Paflagonii zapis ten najczęściej łączono z wydzieleniem prowincji Honorias, co dokonało się ok. 400 r.¹⁵, lub bardziej ogólnie po 384 r.¹⁶, zaś tę drugą wzmiankę – z podziałem Królestwa Armenii pomiędzy Cesarstwo Rzymskie a Persję w 387 r.

¹² Podsumowanie tej dyskusji: S. Olszaniec, *Administrative divisions of Illyrian Provinces in the 4th–6th Century: Preliminary Study* [w:] K. Balbuza, M. Duch, Z. Kaczmarek, K. Królczyk, A. Tatarkiewicz (red.), *Antiquitas Aeterna. Classical Studies dedicated to Professor Leszek Mroczewicz on His 70th Birthday*, Wiesbaden 2021, s. 272; tam też w przypisach literatura od czasów Mommsena po współczesne. Do opinii, iż datacja *Laterculus Veronensis* jest wciąż sprawą otwartą, przychyliła się też P. Filipczak, *Besprechung von: Łukasz Smorczewski, Administracja...*, s. 1436.

¹³ O. Seeck, s.v. *Comites* [w:] *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, t. IV/1, Stuttgart 1900, col. 631, 655.

¹⁴ Na temat *comites Hispaniarum*: J. Wiewiorowski, *Comes Hispaniarum w czasach Konstantyna Wielkiego*, „Zeszyty Prawnicze” 2006, t. 6, nr 1, s. 257–278; idem, *Comes Hispaniarum Octavianus – the special envoy of Constantine the Great (some Remarks)*, „Gerión” 2006, nr 24, s. 325–340. Cesarskich *comites* spotykamy też w innych diecezjach. I tak w Macedonii był to Akacjusz: A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, t. I: 260–395 A.D. (dalej: PLRE, I), Cambridge 1971 s. 6, s.v. *Acacius* 3, prawdopodobnie tożsamy z komesem Palestyny z 326/330 (PLRE, I, s. 6, s.v. *Acacius* 4), którego znamy z pism Euzebiusza z Cezarei (Eus., *V. Const.*, III. 53. 2 i III. 62. 1), zaś w diecezji Azji spotykamy Tertulliana, *comes dioceseos Asiana* (PLRE, I, s. 882, s.v. *Tertullianus* 1).

¹⁵ T. Mommsen, *Verzeichniss der römischen Provinzen* [w:] idem, *Gesammelte Schriften*, t. V, Berlin 1908, s. 516.

¹⁶ T. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge, Mass. 1982, s. 206.

Taka interpretacja sugerowała dokonywanie w tekście *Laterculus* późniejszych interpolacji. W odniesieniu do pierwszego przykładu, po omówieniu różnych koncepcji proponowanych przez badaczy, którzy dotychczas zajmowali się *Listą*, Smorczewski argumentuje, że w III wieku n.e., kiedy cesarz Probus podjął decyzję o parcelacji Galacji, Pont znalazł się w prowincji Pontus-Paphlagonia (s. 71 z odwołaniem do inskrypcji AE, 1986, 660). Kiedy zaś ta prowincja znika z materiału epigraficznego, pojawiają się jako samodzielne dwie prowincje: Diospontus (autor powołuje się w jej przypadku na inskrypcje: AE, 1986, 656b; AE, 1900, 152; AE, 1986, 663b) oraz Paflagonia, i tak jego zdaniem należy rozumieć cytowany już *passus* z *Listy*: *Paphlagonia nunc in duas divisa* (s. 72, 84–85).

Podział Pontu i Paflagonii na dwie niezależne prowincje w III wieku n.e. sugerują też inne inskrypcje. W 279 r. spotykamy namiestnika odrębnej prowincji Pontu, którym jest *Ael(ius) Casinus Atianus, v.p., pr(aeses) pr(ov.) P(onti)*¹⁷, i nie jest on jedynym namiestnikiem prowincji, która ma tylko Pont w nazwie. Po nim spotykamy kolejnych, są to: Onesimus, *praeses* Pontu w czasach Karusa¹⁸; następnie Aur. Priscianus w 293/305 r.¹⁹ Potem jednak dokonano unifikacji Pontu z Paflagonią, bowiem w 305/306 r. n.e. spotykamy namiestnika (*praeses*) prowincji Pont-Paflagonia, którym jest Aurelius Hierax²⁰. Moim zdaniem niewystarczającym argumentem jest stwierdzenie, że ostateczny podział na Pont i Paflagonię można połączyć ze słowami: *nunc in duas divisa*, bowiem tę rozległą prowincję podzielono na trzy jednostki: Paflagonię, Diospontus i Pontus Polemoniacus, i taki podział widnieje w *Liście Werońskiej*²¹. Należy zatem szukać innej odpowiedzi i to zadanie stoi przed badaczami *Laterculus Veronensis*. Warto też zauważyć, że po pokonaniu Licyniusza Konstantyn czasowo zunifikował Pont i Bitynię, bowiem L. Crepereius Madalianus występuje jako *consularis Ponti et Bithyniae* w inskrypcji datowanej ogólnie na lata 324/341²².

W przypadku Armenii dopisek z *Listy Werońskiej* nie odnosi się według Smorczewskiego do podziału Królestwa Armenii między Cesarstwo Rzymskie i Persję z 387 r., lecz jest rezultatem rzymskich zwycięstw na wschodzie w latach 296–299 i objęcia Armenii protektorem. Nie mamy więc do czynienia z interpolacją (s. 73, 79, 85), lecz z „integralną częścią listy werońskiej” (s. 79). Wobec mnogości interpretacji i trwającej już ponad wiek dyskusji nad tymi fragmentami Smorczewski przychylił się

¹⁷ PLRE, I, s. 122, s.v. *Ael(ius) Casinus Atianus*. D.H. French, *Milestones of Pontus, Galatia, Phrygia and Lidia*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 1981, nr 43, s. 153–155, nr 6: publikuje kolejne inskrypcje dotyczące tego ekwickiego dygnitarza i rekonstruuje jego imię jako Aelius Quintianus.

¹⁸ D.H. French, *Milestones of Pontus...*, s. 155–156, nr 7.

¹⁹ Ibidem, s. 156–158, nr 8.

²⁰ Ibidem, s. 159, nr 10.

²¹ *Lat. Ver.*, II. 5. 7.

²² PLRE, I, s. 530, s.v. *Lucius, Crepereius Madalianus; consularis Ponti et Bithyniae*: CIL VIII. 5348 + 17490 = ILS 1228. Ta postać pojawia się w rozdziale II omawianej monografii.

w ten sposób do nowego spojrzenia, zaproponowanego przez Constantina Zuckermana²³. Potwierdzenie tego punktu widzenia znajdujemy w aktach Soboru w Nicei (325 r. n.e.), bowiem wśród biskupów, którzy podpisali się pod jego ustaleniami, występują reprezentanci *Provincia Armenia minoris* oraz *Provincia Armenia maioris*²⁴.

Rozdział II monografii zatytułowano „Administracja diecezji Pontu od IV do VII wieku”. Smorczewski zaczyna go od omówienia granic diecezji Pontu i konkluduje, że w jej składzie nie znalazły się wszystkie ziemie konstytuujące historyczny Pont w starożytności, a obejmujące południowe wybrzeże Morza Czarnego. Studia nad strukturą administracyjną rozpoczyna od czasów pryncypatu. Jego zdaniem już wówczas dochodziło do pierwszych „ruchów tektonicznych” w obrębie struktur stworzonych przez Flawiuszów (s. 83). Wiązały się one z podziałem prowincji Galacja-Kapadocja i Bitynia-Pont. Następnie omawia siedem struktur terytorialnych, które weszły w skład diecezji pontyjskiej w okresie późnego cesarstwa, i zauważa, że nie zmieniano zewnętrznych granic diecezji, lecz wszelkie korekty terytorialne przeprowadzano wewnątrz niej. Potem przechodzi do charakterystyki Bitynii (s. 85–89), Paflagonii i Honorias (s. 89–91, Honoriada występuje dopiero w tekście *Notitia Dignitatum*), Diospontus/Helenopontus i Pontus Polemoniacus (s. 94–98), prowincji kapadockich (s. 98–104), podzielonych dopiero w 372 r.²⁵, jak również prowincji armeńskich (s. 104–108).

Tę część rozdziału podsumowuje tabela umieszczona na s. 108. Moim zdaniem byłaby ona bardziej przejrzysta, gdyby zajmowała się kwestią obecności (bądź braku) tych prowincji w kolejnych katalogach administracyjnych cesarstwa (po *Liście Werońskiej* są to: *Laterculus Polemii Silvii*, *Notitia Dignitatum*, *Synekdemos*) i zmianą ich nazw w zależności od katalogu, z którego pochodzą.

Kolejny problem, który zainteresował autora, dotyczy przyrodniego brata Konstantyna, Hannibaliana, który jako *rex regum et ponticarum gentium/regionum* występuje w wielu źródłach z epoki (*Origo Constantini Imperatoris*, Ammianus Marcellinus, Pseudo-Aureliusz Wiktor, *Laterculus Polemii Sylwiusza*, *Chronicon Paschale*). Autor z dużą skrupulatnością odnosi się do problemu, co w zasadzie oznaczał tytuł, którym obdarzono Hannibaliana. W tym celu prezentuje dyskusję naukową dotyczącą tej kwestii, sięgając aż do Jacoba Burckhardta, a także prac

²³ C. Zuckerman, *Sur la Liste de Vérone et la Province de Grande Arménie, la division de l'Empire et la date de création des diocèses*, „Travaux et Memoires” 2002, nr 14, s. 628–635.

²⁴ J.D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, t. I, Florentiae 1759, col. 694. Armenię Minor reprezentują: Eulogius Sebastienus, Evethius Satalensis, a Armenię Maior: Arsapius Sophonensis, Acrites Diospontanus, Eutychianus Amaseus, Heraclius Zelonenis, Elpidius Ethoniensis Comanus.

²⁵ Autor przychylił się do tezy Sophie Métivier (*La Cappadoce IVe–VIe siècle. Une histoire provinciale de l'Empire Romain d'Orient*, Paris 2005, s. 40, przyp. 37), iż na początku IV wieku Kapadocja obejmowała także późniejsze tereny Armenii Minor.

Mommsena i Seecka, by ostatecznie przychylić się do tezy, że Hannibalian stanął na czele rzymskiego protektoratu obejmującego Armenię Minor, Albanie, Iberię i satrapie mezopotamskie, czyli tereny, które Rzym pozyskał na mocy traktatu z 299 r. (s. 119–120). Smorczewski słusznie zakłada, że władza Hannibaliana nie obejmowała żadnych obszarów wchodzących w skład rzymskiej diecezji Pontu (s. 120). Jeszcze innych problemów dostarcza informacja, jaką znajdujemy w dziele Ammiana (XVII. 7. 6), dotycząca utworzenia nowej diecezji, Pietatis, nazwanej tak na cześć żony Konstancjusza, Euzebii. Autor słusznie uznaje (wbrew sądowi Wilhelma Ensslina), że powołanie nowej diecezji nie wiązało się bynajmniej z podziałami Pontu, lecz z nadaniem nowej nazwy istniejącej diecezji, co nastąpiło najpóźniej w początku lata 358 r. (s. 132)²⁶. W takim kształcie diecezja dotrwała do czasów Justyniana. Jedyną zmianą było zastąpienie wikariusza komesem Pontu, co dokonało się przed 21 marca 413 r., bowiem na ten dzień datowana jest ustawa *CTh.*, VI. 13.1, w której zwierzchnik diecezji występuje już z nowym tytułem.

To Justynian (VI wiek) był władcą, który przeprowadził kompleksową reformę administracji terenowej, obejmującą również Pont. Jej postanowienia poznajemy dzięki serii ustaw z lat 535–536 skierowanych do prefekta Wschodu, Jana z Kapadocji. Autor ma rację, pisząc, że wzmacniały one pozycję prefekta Wschodu, którym był wtedy właśnie Jan (s. 136). Podkreśla, że działania Justyniana były „głębką i przemyślaną zmianą systemową” (s. 140). Najważniejszą z ustaw stanowiła *Novella* VIII, likwidująca diecezje Azji, Orientu i Pontu właśnie (s. 135). Część kompetencji zwierzchnika diecezji Pontu przekazano komesowi Galacji (*Nov.*, VIII. 3). Połączono prowincje Honorias i Paflagonia pod wspólną nazwą Paflagonia i powierzono jej administrowanie namiestnikowi z tytułem pretora (s. 138–140, *Nov.*, XXIX z 16 lipca 535 r.), a także obie prowincje pontyjskie pod nazwą Helenopontus (s. 138, 142, *Nov.*, XXVIII). Według *Nov.* XXIX. 2 pensja pretora nowo powołanej prowincji Paflagonia wynosiła 725 solidów, co powodowało, że jego pozycja, zdaniem Smorczewskiego, „nie była szczególnie prestiżowa” (s. 139). Tym samym jednak justyniański namiestnik Paflagonii otrzymywał takie samo uposażenie, co zarządzający znacznie obszerniejszym terytorium *moderator* Helenopontu (*Nov.*, XXVIII. 3). Może więc jego pozycji (i pensji) wcale nie brakowało prestiżu? W każdym razie w ograniczonym uposażeniu autor widzi przyczynę tego, że np. *moderator* Helenopontu z trudnością wywiązywał się ze swoich zadań dotyczących utrzymania porządku publicznego.

Inaczej postąpił Justynian z Kapadocją i Armenią. Tej pierwszej nie unifikowano ponownie, lecz zróżnicowano status jej namiestników. Zwierzchnik Kapadocji I został prokonsulem, miał też kompetencje cywilne, militarne i fiskalne, w tym ostatnim

²⁶ Podobnie S. Mitchell, s.v. *Pontica* [w:] O. Nicholson (red.), *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, t. II: J–Z, Oxford 2018, s. 1206.

zakresie przejmując pod opiekę urzędników *officium comes domorum per Cappadociam*, co zrównywało zdaniem cesarza jego pozycję z prefektem *praetorio* (Nov., XXX, 5).

Natomiast w przypadku rzymskiej Armenii *Novella XXXI* z 17 marca 536 r. nie tylko powoływała dominujące namiestnictwa²⁷, lecz także dzieliła Armenię na cztery prowincje. Spadło z kolei znaczenie Bitynii, której namiestnik stracił tytuł konsulara na rzecz prezesa (Nov., VIII). Kilkanaście lat później Justynian wycofał się z części wprowadzonych zmian i przywrócił wikariuszy Pontu i Tracji (*Edictum*, VIII z 548 r.). Przyczyny tej decyzji Justyniana autor widzi w słabości struktur lokalnych namiestników, którzy nie radzili sobie z falą zorganizowanej przestępczości. Mówimy tu o uzbrojonych bandach, które dokonywały wszelkiego rodzaju przestępstw (również morderstw), a ich ofiarami byli mieszkańcy prowincji (s. 145).

Zdaniem autora przywracając wikariaty, w tym pontyjski w 548 r., cesarz przyznawał się do fiaska swoich zamierzeń – przestępcy uciekali na tereny sąsiednich prowincji i nie byli pociągani do odpowiedzialności (s. 145). Zmieniając organizację terytorialną, cesarz mógł liczyć na większą koordynację. Nowy wikariusz Pontu reprezentował nie tylko prefekta *praetorio*, lecz także innych wysokich rangą urzędników cesarskiego *comitatus*, wyposażono go też w *ius gladii* (*Edict.*, VIII. 2) i zwolniono z obowiązku przestrzegania prawa azylu kościelnego (s. 146). Z kolei *Novella CXXXIV* z 556 r. powierzała wikariuszowi Pontu rozpatrywanie apelacji w sprawach, gdzie wartość przedmiotu sporu nie przekraczała 500 sztuk złota.

Kończąc omawianie rozdziału II, pragnę jeszcze zwrócić uwagę na przegląd teorii dotyczących organizacji temowej – od poglądów autorów, którzy umiejscawiali powstanie temów w czasach panowania Herakliusza i widzieli w nim efekt kontaktów z Persją, po koncepcje badaczy, którzy traktowali powstanie temów jako proces znacznie rozciągnięty w czasie (s. 151). Zdaniem autora organizacja diecezjalna przetrwała co najmniej do początku VII wieku, tracąc jednak na znaczeniu ze względu na konflikty zbrojne, do jakich dochodziło na terenie imperium (s. 150–152).

W rozdziale III Smorczewski przechodzi do kompetencji zwierzchników diecezji i struktury ich *officium*. Jego celem jest omówienie pozycji prawnej wikariusza Pontu (s. 153). Według niego aktywność wikariusza Pontu jest widoczna na polach: sądowym, fiskalnym i nadzorczym oraz w zakresie ochrony ładu publicznego (s. 153).

Autor zauważa awans wikariuszy Pontu w hierarchii rang w imperium w IV–V wieku n.e., który był typowy również dla innych przedstawicieli administracji prowincjonalnej. Pierwsi wikariusze byli bowiem powoływani ze stanu ekwitów, stąd pierwszy *a.v.p.p.* obecny w Ancyrze (początek IV wieku) był *perfectissimus*, ale już wikariusze Pontu z lat 40. IV wieku zostali zaliczeni do *clarissimi*, podczas gdy po

²⁷ Podobnie jak w przypadku Kapadocji I oraz prowincji palestyńskich, gdzie Justynian I powołał zwierzchnika prowincji *Palaestina I* w randze prokonsula (Nov., CIII).

reformie Walentyniana I (364–375) uzyskali tytuł *vir spectabilis*²⁸. W *Notitia Dignitatum* wikariusz Pontu ustępował wikariuszowi diecezji *Asiana*, diecezji mniejszej terytorialnie, sam z kolei wyprzedzał wikariuszy Tracji i Macedonii. Jak już wcześniej wspomniano, wydana w 413 r. ustawa *CTh.*, VI. 13. 1 = *CJ.*, XII. 11. 1 tytułuje zwierzchnika diecezji pontyjskiej komesem, jednak w 435 r. jest on znowu wikariuszem wymienianym na końcu listy najważniejszych dostojników administracji terytorialnej Cesarstwa (s. 154 i 181, ustawa *CTh.*, VI. 28. 8).

Za najważniejsze pole działalności wikariusza Pontu autor uznaje sądownictwo. Jako przykład sądownictwa apelacyjnego wikariusza Pontu wskazuje oskarżenie, jakie wniósł anonimowy sofista z Nikomedii przeciwko Libaniosowi. Po rozpatrzeniu sprawy przez namiestnika Bitynii jako *iudex ordinarius* trafiła ona przed oblicze Fl. Filagriusza, wikariusza diecezji (s. 157–160)²⁹. Sytuacja zmieniła się w 361 r., kiedy ustawą *CTh.*, I. 6. 1 Konstancjusz II przyznał mieszkańcom Bitynii i Paflagonii prawo apelowania do prefekta Konstantynopola, okrajając tym samym kompetencje sądownicze wikariusza Pontu. Regulacja ta została podtrzymana przez Teodozjusza I w 385 r. (*CTh.*, I. 6. 10). Na marginesie warto zauważyć, że w IV wieku wikariusze często byli sędziami pierwszej instancji, zaś spadek ich znaczenia jako sędziów drugiej instancji od połowy IV wieku przedstawia Jacek Wiewiorowski w studium poświęconym zwierzchnikom diecezji³⁰.

Kolejną kompetencją wikariuszy była kontrola poboru świadczeń na rzecz państwa (s. 163–164). Wydawanie annony przez lokalnego *comes rei militaris* odbywało się z autoryzacją wikariusza diecezji (s. 165), a sąd ten autor formułuje na podstawie ustawy *CTh.*, VII. 4. 3 adresowanej do *comes rei militaris per Africam*. Z kolei cesarz Leon I ustawą *CJ.*, X. 23. 3.3 (1) z 468 r. powierzył w całym cesarstwie nominowanie *susceptores largitionarium titulorum* namiestnikom, w tym prokonsulom, prefektowi *Augustalis* i *officiom* wikariuszy (s. 166)³¹. Do zadań wikariuszy należało też obserwowanie stosunków własnościowych pośród miejskich kuriałów (s. 166).

Wikariusz Pontu nadzorował i kontrolował również prowincjonalne organy administracyjne, oceniał prawidłowość korzystania z usług *cursus publicus* oraz – co ciekawe – współpracował z hierarchią kościelną. Pierwszy z wymienionych aspektów obejmował m.in. rozpatrywanie petycji od osób prywatnych (s. 170

²⁸ Odrębny sąd: L.J. Cases, *Tensions and Jurisdictional Accomodations...*, s. 524–525; ustawy Walentyniana I nie nadawały wikariuszom rangi *spectabilis*.

²⁹ Filagriusz przerwał postępowanie dopiero po osobistej interwencji Fl. Filipa, prefekta Wschodu: *Lib., Or.*, I. 69–70; por. J. Wintjes, *Das Leben des Libanius*, Rahden 2005, s. 93–95.

³⁰ J. Wiewiorowski, *Sądownictwo...*, s. 282; idem, *Judiciary of Diocesan Vicars...*, s. 291. Już wcześniej pomijanie wikariuszy jako sędziów drugiej instancji zauważył A.H.M. Jones (*The Later Roman Empire*, Baltimore 1986, s. 374), który na tej samej stronie ocenił wikariuszy jako: *rather unnecessary wheel in the administrative machine*.

³¹ O ustawie: J. Wiewiorowski, *Sądownictwo...*, s. 220–221; R. Delmaire, *Largees sacrées et res privata. L'aerarium impérial et son administration du IVe au VIe siècle*, Paris 1989, s. 73, 162, 239, 244–247.

z odwołaniem do ustawy *CTh.*, I. 15. 1 z 325 r.). Wikariusze mogli też kontrolować *officia* namiestników, zwłaszcza pod kątem dokonywanych przez ich personel nadużyć (s. 170, *CTh.*, VIII. 1. 4 = *CJ.*, XII. 61. 2 z 344, VIII. 10. 2 = *CJ.*, XII. 61. 2). Ponadto ustawa *CTh.*, I. 15. 4 nakazywała korzystać z pośrednictwa wikariuszy w komunikacji namiestników prowincji z władzą na szczeblu centralnym (s. 171).

Interesujące są ustalenia autora w kwestii korzystania przez biskupów z usług poczty publicznej. Smorczewski uznaje bowiem, że uprawnienia do posługiwania się *cursus* mieli też biskupi (s. 173). Już wikariusz Afryki Aelafiusz (313–314) miał zaopatrywać biskupów podróżujących na synody w *evectiones*. Sam jednak autor zauważa, iż Grzegorz z Nazjanzu odmówił propozycji wikariusza Pontu Prokopiusza skorzystania z usług transportu rzymskiego (s. 177 z odwołaniem do Greg. Naz., *Ep.* 130). Nie odnosi się on jednak do wyników badań Anne Kolb w tej kwestii, dlatego warto przypomnieć, że zdaniem tej autorki nie można mówić o ciągłym korzystaniu z usług transportowych poczty w tym okresie przez biskupów udających się na synody³². Godne uwagi są z kolei opinie Smorczewskiego na temat współpracy wikariusza Pontu z hierarchią kościelną, w tym udział wikariuszy w organizacji synodów i depozycjach biskupów oraz pełnienie funkcji policyjnych w stosunku do grup nieortodoksyjnych. Ta współpraca może się okazać istotna w kontekście pytania postawionego wiele lat temu przez Manfreda Claussa: czy w późnym Cesarstwie Rzymskim istniał urząd, który zajmował się sprawami religii? Clauss sugerował, że taką rolę mógł spełniać *magister officiorum*³³. Istotna byłaby więc odpowiedź na pytanie: czy te zadania w kontaktach z hierarchią wikariusz Pontu wypełniał z racji sprawowania swego urzędu, czy też z racji delegowania ich na jego osobę przez wyżej stojącego w hierarchii rang dygnitarza, np. prefekta Wschodu?

Ostatnim elementem aktywności wikariusza Pontu omawianym przez autora jest ochrona ładu prawnego na terenach podległej mu diecezji. Jak się okazuje, chociaż wikariusz był *par excellence* dygnitarzem cywilnym, zdarzało mu się objąć komendę

³² A. Kolb, *Transport und Nachrichtentransfer im Römischen Reich*, Berlin 2001, s. 92: „die Kirchenvertreter keine Sonderstellung genossen hinsichtlich des Nutzungsrechtes für den cursus publicus. Sie erhalten *evectiones* zu denselben Bedingungen wie andere Privatleute: als Zeichen der besonderen Gunst des Kaisers”. Brak również tej pozycji w bibliografii; w nieco bardziej zniuansowany sposób ujął ten problem Lucas Lemcke (*Imperial Transportation and Communication from the Third to the Late Fourth Century: The Golden Age of the Cursus Publicus*, Bruxelles 2016), ale i ten autor stwierdza na s. 87, że biskupi „were not considered to be »regular« users”. Z kolei Timothy Barnes (*Ammianus Marcellinus and the Representation of Historical Reality*, Ithaca–London 1998, s. 89–90) sądzi inaczej, lecz wskazuje, że synody z czasów Konstancjusza, choć częste, były mniej liczne, np. synody w Arelate i Mediolanie gromadziły po ok. 30 biskupów. Dlatego kłasiwe uwagi Ammiana XXI. 16. 18 o tłumach biskupów podążających na synody, używając *cursus publicus*, są jego zdaniem przesadne i godne raczej satyryka niż historyka.

³³ M. Clauss, *Der magister officiorum in der Spätantike (4.–6. Jahrhundert). Das Amt und sein Einfluß auf die kaiserliche Politik*, München 1980, s. 82–98. Clauss uważał, że dotyczyło to nie tylko Kościoła, lecz także „in Aufgabenbereich des mag. off. auch die nichtchristlichen Religionen gehörten” (s. 95).

wojskową w obliczu zagrożenia porządku przez np. izauryjskich rozbójników, być może też dezterterów z armii (s. 178–180 z odwołaniami do źródeł). Wikariusze Pontu nie dowodzili jednak regularnymi oddziałami piechoty, lecz siłami policyjnymi pełniącymi straż w miastach Azji Mniejszej. W przypadku dezterterów, określanych mianem *latrones*, rząd centralny nakazywał wikariuszom kontrolę właścicieli majątków, którzy udzielali schronienia dezterterom (s. 180).

Następnie autor przechodzi do omówienia struktury *officium* wikariusza. *Notitia Dignitatum* ukazuje osiem szczebli hierarchii urzędniczej (s. 184). Ustawa *CTh.*, I. 13. 12 z 386 r. ustala wielkość biura wikariuszy na maksymalnie 300 urzędników, ale – jak zauważa Smorczewski – nie mówi nic o *supernumerarii* i *vacantes*. Autor uznaje też, że nie ma podstaw, by podważać działanie cytowanej ustawy na terenie diecezji Pontu. Dla porównania przytacza informacje na temat innych *apparitores*. I tak *comes Orientis* mógł mieć 600 *apparitores* (s. 184 z odwołaniem do ustawy *CTh.*, I. 13. 1 = *CJ.*, XII. 56 (57) 1), zaś w aparacie wikariusza Azji mogło służyć jedynie 200 (s. 184–185 z odwołaniem do *CTh.*, I. 15. 13 z 28 kwietnia 389 r.). Zdaniem autora czynnikiem decydującym była wielkość diecezji i stopień jej zurbanizowania (s. 185), choć ta ostatnia uwaga w odniesieniu do *diocesis Asiana* wydaje się niezbyt trafna – moim zdaniem jest to najbardziej zurbanizowana część rzymskiej Azji Mniejszej³⁴. Za to zgadzam się z tezą autora, że stanowiskiem *cornicularius* wieńczył swą trwającą nieco ponad czterdzieści lat karierę Jan Lidjczyk (s. 189).

Pracę uzupełnia aneks prozopograficzny obejmujący dwudziestu znanych z imienia *a.v.p.p.*, wikariuszy i *comites* diecezji Pontu. Znajdziemy wśród nich osoby nieuwzględnione przez wydawców I tomu *The Prosopography of the Later Roman Empire*, występujące tylko w źródłach hagiograficznych bizantyńskich. Uważam, że uzupełnienie danych z I tomu PLRE to istotne osiągnięcie badawcze. Smorczewski drobiazgowo analizuje wszystkie dane prozopograficzne dotyczące urzędników związanych z wikariatem Pontu, interesuje go także ich *milieu* kulturowe, nierzadko też poprawia dotychczasowe ustalenia na temat tych postaci. Całość wzbogacona jest o tabele przedstawiające ich pochodzenie oraz religię. Biogramy dygnitarzy zostały uporządkowane według kryterium chronologicznego i podzielone na cztery grupy: 1) *a.v.p.p.* działający na terenie Pontu do upadku Licyniusza (324 r. n.e.), 2) wikariusze Pontu od momentu objęcia przez Konstantyna samodzielnych rządów do końca panowania Arkadiusza, 3) wikariusze Pontu od Teodozjusza II do początków panowania Justyniana, 4) wikariusze z okresu po 548 r. Jak się okazuje, najwięcej danych prozopograficznych mamy w przypadku drugiej z wymienionych grup, zaś najwięcej uzupełnień do I tomu PLRE znajdujemy w pierwszej.

³⁴ A.H.M. Jones (*The Cities of Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971, s. 94) dochodził do liczby 282 wspólnot miejskich na terenie prowincji *Asia* w czasach pryncypatu i 220 w czasach bizantyńskich.

Tematyka, którą podjął autor, nie doczekała się wcześniej odrębnej monografii, również poza naszym krajem. Moim zdaniem Smorczewski sprawnie posługuje się metodami: historycznoprawną i prozopograficzną. W rezultacie dostarczył nam rzetelną pracę – wyczerpującą i przedstawiającą różne aspekty powstania i funkcjonowania diecezji pontyjskiej aż do reform administracyjnych Justyniana, wykorzystując wszystkie możliwe kategorie źródeł.

BIBLIOGRAFIA

- Barnes T., *Ammianus Marcellinus and the Representation of Historical Reality*, Ithaca–London 1998.
- Barnes T., *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge, Mass. 1982.
- Cases L.J., *Language and Administrative Structures. The „Vicarii” under Diocletian and Constantine (297–315)*, „Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte” 2019, nr 68, s. 353–367.
- Cases L.J., *Tensions and Jurisdictional Accomodations in Africa in the Reign of Gratian. Vicarii, Proconsuls and the Jurisdiction over the Province of Africa Proconsularis*, „Latomus” 2021, nr 80, s. 513–536.
- Chaniotis A., Fujii T., *A New Fragment of Diocletian’s Currency Regulation from Aphrodisias*, „The Journal of Roman Studies” 2015, nr 105, s. 227–233.
- Clauss M., *Der magister officiorum in der Spätantike (4.–6. Jahrhundert). Das Amt und sein Einfluß auf die kaiserliche Politik*, München 1980.
- Crawford M., *Diocletian’s Edict on Maximum Prices at the Civil Basilica in Aphrodisias*, Wiesbaden 2023.
- Delmaire R., *Largesse sacrées et res privata. L’aerarium impérial et son administration du IVe au VIe siècle*, Paris 1989.
- Filipczak P., *Besprechung von: Łukasz Smorczewski, Administracja diecezji Pontu w późnym Cesarstwie Rzymskim. Bibliotheca Classica et Byzantina, vol. II. Poznań, Instytut Historii UAM 2019, pp. 265, ISBN 978-83-66355-08-8*, „Byzantinische Zeitschrift” 2021, nr 114, s. 1433–1439.
- Finley M., *Ancient History. Evidence and Models*, London 1985.
- French D.H., *Milestones of Pontus, Galatia, Phrygia and Lidia*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 1981, nr 43, s. 149–174.
- Gkoutzioukostas A., *The Reforms of Constantine the Great in the Provincial Administration: A Critical Approach to the Conclusions of Modern Research*, „Byzantina” 2015–2016, nr 34, s. 93–110.
- Hugoniot C., *Les légats du proconsul d’Afrique à la fin du IVe siècle et au début du Ve ap. J.-C. à la lumière des sermons et lettres d’Augustin [w:] C. Khanoussi, P. Ruggieri, S. Vismara (red.), L’Africa Romana. Atti del XIV convegno di studio, Sassari, 7–10 dicembre 1998, t. 3, Roma 2000, s. 2067–2087*.
- Jones A.H.M., *Collegiate Prefectures*, „The Journal of Roman Studies” 1964, nr 54, s. 79–89.
- Jones A.H.M., *The Cities of Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971.
- Jones A.H.M., *The Later Roman Empire*, Baltimore 1986.

- Jones A.H.M., Martindale J.R., Morris J., *The Prosopography of the Later Roman Empire*, t. I: 260–395 A.D., Cambridge 1971.
- Kelly Ch., *Bureaucracy and Government* [w:] N. Lenski (red.), *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge 2007, s. 183–204.
- Kienast D., *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 2004.
- Kolb A., *Transport und Nachrichtentransfer im Römischen Reich*, Berlin 2001.
- Lemcke L., *Imperial Transportation and Communication from the Third to the Late Fourth Century: The Golden Age of the Cursus Publicus*, Bruxelles 2016.
- Mansi J.D., *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, t. II, Florentiae 1759.
- Métivier S., *La Cappadoce IVe–VIe siècle. Une histoire provinciale de l'Empire Romain d'Orient*, Paris 2005.
- Mitchell S., s.v. *Pontica* [w:] O. Nicholson (red.), *Oxford Dictionary of Late Antiquity*, t. II: J–Z, Oxford 2018, s. 1206.
- Migl J., *Die Ordnung der Ämter. Prätorianerpräfektur und Vikariat in der Regionalverwaltung des Römischen Reiches von Konstantin bis zur Valentinianischen Dynastie*, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien 1994.
- Mommsen T., *Verzeichniss der römischen Provinzen* [w:] T. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, t. V, Berlin 1908, s. 561–588.
- Noethlichts K. L., *Zur Entstehung der Diözesen als Mittelinstanz des spätrömischen Verwaltungssystem*, „Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte” 1982, nr 31, s. 70–81.
- Olszaniec S., *Administrative divisions of Illyrian Provinces in the 4th–6th Century: Preliminary Study* [w:] K. Balbuza, M. Duch, Z. Kaczmarek, K. Królczyk, A. Tatarkiewicz (red.), *Antiquitas Aeterna. Classical Studies dedicated to Professor Leszek Mrozewicz on His 70th Birthday*, Wiesbaden 2021, s. 271–282.
- Olszaniec S., *Prefektura praetorio Italii, Illyrikum i Afryki (312–425 n.e.)*, Toruń 2014.
- Seeck O., s.v. *Comites* [w:] *Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft*, t. IV/1, Stuttgart 1900, col. 622–678.
- Wiewiorowski J., *Comes Hispaniarum Octavianus – the special envoy of Constantine the Great (some Remarks)*, „Gerión” 2006, t. 24, nr 1, s. 325–340.
- Wiewiorowski J., *Comes Hispaniarum w czasach Konstantyna Wielkiego*, „Zeszyty Prawnicze” 2006, t. 6, nr 1, s. 257–278.
- Wiewiorowski J., *Sądownictwo późnorzymskich wikariuszy diecezji*, Poznań 2012.
- Wiewiorowski J., *Stanowisko prawne rzymskich dowódców wojsk prowincjonalnych – duces w prowincjach Scythia Minor i Moesia Secunda*, Poznań 2007.
- Wiewiorowski J., *The Judiciary of Diocesan Vicars in the Later Roman Empire*, Poznań 2015.
- Wintjes J., *Das Leben des Libanius*, Rahden 2005.
- Zuckerman C., *Sur la Liste de Vérone et la Province de Grande Arménie, la division de l'Empire et la date de création les diocèses*, „Travaux et Mémoires” 2002, nr 14, s. 617–637.

DIOCENSIS PONTICAE HABET PROVINCIAS NUMERO VII –
NOTES ON THE MONOGRAPH OF THE DIOCESE OF PONTUS
IN THE 4TH TO 7TH CENTURY AD

ŁUKASZ SMORCZEWSKI, *ADMINISTRACJA DIECEZJI PONTU
W PÓŹNYM CESARSTWIE RZYMSKIM*, POZNAŃ 2019, PP. 265

Abstract

The reviewing article is dedicated to the monograph by Łukasz Smorczewski, *Administracja diecezji Pontu w późnym Cesarstwie Rzymskim*, Poznań 2019, issued as a 2nd volume of the series "Bibliotheca Classica et Byzantina." The book by Smorczewski describes the history of Pontus dioecesis in the late Roman Empire from its creation at the beginning of the 4th century till the emergence of a thematic system. The author discusses the problems of shaping the dioecesis in the 4th century, its internal structure, as well as the competences of the head of this territorial unit: the vicar. The author offers a good description of the scientific discussion of the problems connected to that territorial unit of the Empire. An important part of the Smorczewski's monograph is played by prosopographical studies, placed at the end of this book.

Key words: late Roman Empire, vicar, diocese of Pontus, provinces, *Laterculus Veronensis*, *Notitia Dignitatum*